

GRIGORIE TOCILESCU ȘI PROBLEMA SCITICĂ ÎN SECOLUL AL XIX-LEA

ALEXANDRA GHENGHEA*

Rezumat: În secolul al XIX-lea, singurul istoric român care s-a ocupat de problema scitică și a prezentat-o în întreaga sa complexitate a fost Grigorie Tocilescu. Deși este recunoscut în istoriografie ca un deschizător de drumuri în studiul istoriei, multe dintre ideile sale nu sunt în prezent pe deplin puse în valoare. În acest articol sunt tratate structura argumentării sale și perspectiva prin care a analizat teoriile asupra originii sciților. După prezentarea critică și nu lipsită de ironie a diferitelor ipoteze, Tocilescu se oprește la teoria iraniană, considerând-o singura ce îndeplinește toate rigorile științifice. Scopul acestei lucrări este sublinierea adevăratei contribuții în problema originii scitice a fondatorului disciplinei istorice în mediul academic românesc.

Cuvinte-cheie: Grigorie Tocilescu; Herodot; *ethnos*; sciți; originea iraniană; *Stammbaumtheorie*; etnografie.

I. INTRODUCERE

Unul dintre cele mai dezbătute subiecte istoriografice din sec. XIX, care a animat spiritele filologilor, istoricilor și etnografilor, este cel al provenienței diferitelor națiuni și popoare moderne. Sciții și originea lor au fost multă vreme un puzzle greu de întregit, fiind încadrați în dezbateri ce fie căutau descendența națiunilor moderne, suprapunându-le ethnosului herodoteic, fie încercau să explice apartenența și înrudirea acestora cu alte popoare din Antichitate. Încă din 1913, Ellis Minns¹ arăta diversitatea de opinii și numeroasele dispute pe marginea problemei originii sciților, anexând la lucrarea sa și secțiunea *A short history of the Scythian question*, mărturisind totodată dificultatea de a strânge în întregime aceste contribuții formulate de-a lungul timpului.

În spațiul românesc, cel care s-a ocupat la acea vreme și de problema scitică este, fără îndoială, Grigorie Tocilescu. El este inițiatorul disciplinei istorice științifice în România. A studiat la Praga, fiind elevul lui Franz Miklosich și al lui August Leskien, iar la Viena a lucrat sub îndrumarea istoricului Konstantin Höfler

* Doctorand al Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: alexandraghenghea@yahoo.com.

¹ Minns 1913, p. 35.

și a epigrafistului Otto Hirschfeld². Și-a susținut teza de doctorat în 1876 în cadrul Secției Istorice a Facultății de Filosofie a Universității din Praga. Lucrarea sa, *Dacia înainte de romani: Cercetări asupra popoarelor care au locuit țările române de-a stânga Dunării mai înainte de conculista acestor țări de către imperatorul Traian*, a câștigat premiul „Alexandru Odobescu” al Academiei Române. Adevărata contribuție a lui Tocilescu la problema scitică (primele șase capitole ale părții a doua, intitulată *Etnografia Daciei*) a fost umbrată de prestigiul urmașilor săi și de interesul său, de mai târziu, pentru epigrafie și arheologia clasică. Imaginea sa în istoria cercetării este mai degrabă aceea a unui promotor al științei istorice în mediul românesc, însă trebuie subliniată adevărata însemnătate a contribuției sale în cazul problemei scitice.

Ne vom referi, în cele ce urmează, prin termenul de „sciți” (Σκύθαι) la „scoloții” (Σκόλοτοι) herodoteici, sens pe care și Tocilescu îl preferă în tratarea problemei scitice³. În cazul de față, formula de „limbă scitică” va avea un sens mai degrabă convențional, pentru a denumi termenii iranizați transmiși în sursele scrise, cu precădere în cartea a IV-a a *Istoriilor* lui Herodot, aparținând populațiilor din apropierea coloniilor grecești și nu vom suprapune acesteia limba tuturor grupurilor din largul spațiu eurasiatic ce au fost încadrate în vasta „cultură scitică”.

Prezentarea ipotezelor propuse în rezolvarea acestei chestiuni, a argumentațiilor fiecărei teorii, ce au stimulat o luptă aprinsă de idei, se regăsește în opera lui Tocilescu, *Dacia înainte de romani*, în subcapitolul *Opiniunile moderne emise până acum despre originea sciților* (p. 112–120) și în secțiunile următoare, autorul definindu-și modul de abordare referitor la opiniile istoriografice care au fost formulate de-a lungul timpului, în contextul discuției despre „naționalitatea dacilor și geților”: „Este de tot interesul de a analiza cu atențiune toate aceste opinii, și a întreba de argumentele pe care se întemeiază”⁴. Metodologia folosită de Tocilescu în analiza problemei scitice se diferențiază în mod fundamental atât față de cea a urmașilor săi din mediul științific românesc, cât și față de cea a multor istorici contemporani din diverse centre academice europene, partizani ai uneia sau alteia dintre ipoteze. Pe de o parte, tratarea problemei scitice în complexitatea sa este aproape absentă la istoricii care îi succed lui Tocilescu în mediul academic românesc⁵. Pe de altă parte, diferența dintre analiza lui Tocilescu și metoda de

² Vezi Vulpe 1959, p. 607; Mecu, Barnea 2010, p. 53–78.

³ Tocilescu 1880, p. 109: „Mai întâi căutam să precizăm că avem aici a ne ocupa cu poporul scitic luat în sensul restrâns, cu Scoloții, cum se numeau singuri, cu poporul real adică ce a locuit în nordul Mării Negre, contra căruia Dariu întreprinse expedițiunea sa peste Dunăre, și pe care popor Herodot cel dintâi îl preciză, defini și descrie fidel, separându-l de toate popoarele vecine, fie acestea străine, fie înrudite cu sciții și-i circumscrie teritoriului său propriu”. Acest punct de vedere a fost adoptat și dezvoltat recent de Alexandru Vulpe (2012a, p. 27–66; 2012b, p. 47–75).

⁴ Tocilescu 1880, p. 152.

⁵ Analiza direcțiilor istoriografice dezbătute de Gr. Tocilescu privind chestiunile scitică și agathyrsă, precum și cele formulate mai târziu, este prezentată în repetate rânduri de A. Vulpe, cel mai recent în cele două lucrări deja menționate.

lucru adesea folosită la acea dată constă în faptul că, din studiul său, concluziile nu reies ca un fapt deja asumat și nu sunt echivalente cu ipoteza. Contribuția lui Tocilescu la cercetarea problemei scitice nu a fost până în prezent în mod relevant evidențiată, iar unele dintre ideile sale rămase fără ecou sau fără posibilitatea de a fi continuate sau verificate la acea dată, luând în considerare nivelul științific al epocii în care autorul și-a redactat lucrarea, au fost, mult mai târziu, din nou elaborate. Viziunea lui Tocilescu este una de ansamblu, el critică o teză contrapunându-i-o pe cea antagonică, de multe ori folosindu-se de argumentele celui pe care-l critică pentru a construi contraargumente. El preia din ideile și stilul autorilor pe care-i citează, uneori până la o relație de identificare (în cazul lui George Rawlinson sau al lui Alfred von Gutschmid), însă drumul concepției sale se bifurcă, perspectiva sa asamblându-se din numeroase teze și idei, rezultând astfel o analiză cuprinzătoare și complexă a chestiunii scitice.

Autorul a ales să prezinte mai întâi baza documentară pe care teoriile referitoare la originea sciților au fost construite. Cea mai semnificativă serie argumentativă este constituită de ceea ce Tocilescu numește „probe filologice”. Este vorba de termenii scitici transmiși în *Istoriile* herodoteice și de către alți autori antici, dar și de glosarul de termeni ai inscripțiilor de la Olbia. Autorul nu face o separație a acestor două tipuri de surse după criteriile cronologice și tipologice, ci împarte termenii de origine scitică în funcție de cunoașterea semnificației lor: „cuvinte transmise cu semnificațiunea lor” și „cuvinte a căror însemnare nu s-a transmis de antichitate”⁶. Tocilescu amintește corupția etimologică ce rezultă în urma transliterării termenilor scitici la autorii greci și latini, precum și dificultatea produsă, de nenumărate ori, de necunoașterea pe deplin a semnificației acestora de către autorii care i-au menționat. Aceasta este și motivația alegerii sale de a clasifica glosarul scitic în termeni a căror semnificație este corect transmisă sau complet necunoscută, atrăgând totodată atenția, în cazul primei categorii, asupra fenomenului de grecizare a termenilor și, în consecință, a posibilei lipse de autenticitate a acestora, precum și a gradului de alterare a sensului, ce nu se poate stabili cu certitudine.

În continuare, autorul prezintă teoriile existente și argumentele fiecăreia, arătând în final motivele pentru care se alătură variantei originii iraniene a sciților. Lucrarea sa apare la o dată la care se situează dezbateră aprinsă în ceea ce privește chestiunea scitică, înainte ca direcția cel mai bine argumentată să se separe complet de celelalte și înainte de a fi unanim acceptată în filologie. Tocilescu face analiza acestei probleme într-un mod ce mărturisește o rar întâlnită erudiție și, în același timp, dă dovadă de o autentică onestitate științifică, concluziile sale curgând astfel convingător pe parcursul firului său argumentativ. El pune în prim plan credibilitatea studiului filologic, pe care „îl întărește prin informațiunile historiografice procurate de scriitorii vechimei, de craniologia și de operele de artă

⁶ Tocilescu 1880, p. 119–121.

grece și romane...”⁷. În continuare, îl critică pe Johann Gustav Cuno, cel care a încercat să înlocuiască veridicitatea teoriei iraniene cu cea leto-slavă și care afirma despre ipoteza lui Johann Kaspar Zeuss că „Zeuss dehnt den skythischen stamm in das ungeheure aus”⁸. Ipoteza pe care Tocilescu o urmează în final, rezultând în urma analizei sale și ca singura ce poate fi împărtășită, s-a impus în literatura științifică⁹, rezistând până în prezent. Drumul devenirii acesteia nu a fost însă unul lin, iar dezbaterile fervente dinaintea enunțării acesteia și popularitatea teoriilor originii slave sau mongolice sunt astăzi doar parte a istoricului cercetării și a începutului istoriografiei. Toate ipotezele au fost formulate pe baza unei singure baze documentare, aceleași argumente servind, în fiecare caz, la propunerea unor idei antagonice.

II. PRINCIPII ȘI CURENTE ÎN STUDIUL ISTORIEI

O privire în tradițiile modului de a concepe istoria în sec. XIX ne deschide calea spre înțelegerea tratării originii sciților și a limbii scitice la începuturile istoriografiei. Apariția studiilor de lingvistică, descoperirea indo-germanisticii, avântul romantic urmat de entuziasmul naționalist, precum și aplicarea teoriei evoluției darwiniste pe plan social au influențat abordările istorice, astfel încât o trecere în revistă a principalilor termeni folosiți în istoriografie devine necesară. Metodologia, premisele și obiectivele studiilor istoricilor sec. XIX sunt impregnate de ideile acestor curente ce au revoluționat la acea vreme cunoașterea, iar cei care se ocupau, în prima parte a sec. XIX, cu studiul antichităților și monumentelor naționale, au unit metodele arheologice și istorice în efortul de a scrie o istorie națională cuprinzătoare, ce se extindea până în timpurile „păgân” preistorice¹⁰. În evoluția istoriografică se folosesc concepte derivate din gândirea filosofică și filologică sau din cea a științelor naturale, fiind preluate și de Tocilescu, precum: „cultură”, „rasă”, „popor”, „limbă” sau „națiune”.

Apariția termenului de „rasă” se observă concomitent în două direcții de gândire diferite. Pe plan filosofic, tendințele spre structurarea ierarhică a „raselor” umane se ivesc în opoziție cu idealul iluminist conform căruia oamenii, indiferent de rasă și origine socială, trebuiau să trăiască, în mod egal, într-o singură și mare

⁷ Tocilescu 1880, p. 4.

⁸ Cuno 1871, p. 306.

⁹ Vezi, mai recent, la Pinault 2008, p. 105–138, etimologiile iranice ale termenilor menționați în cartea a IV-a; p. 106: „Malgré les limites objectives de cette documentation, il est désormais établi que ces langues se rattachent au groupe iranien des langues indo-européennes, et plus précisément qu’elles constituent la branche nord-est de la famille linguistique iranienne”; vezi Vulpe 2012a; 2012b, despre conceptul de „iranizare”. Deși fundamentându-se pe un vocabular atât limitat, cât și nesigur, din punct de vedere lingvistic, în categoria dialectelor iranice vechi este încadrat și cel scitic (vezi Schmitt 1989, p. 92).

¹⁰ Hakelberg 2001, p. 199.

familie¹¹. Pe plan biologic, noul curent se definește în opoziție cu ideea unei similarități intelectuale și emoționale a tuturor oamenilor, independent de apartenența etnică¹², termenul fiind preluat din domeniul zoologiei pentru clasificarea tipurilor umane. În prima parte a sec. XIX, termenul de „rasă” era utilizat de obicei în medicină și științele naturale, iar istoricii încă foloseau concepte precum „popor”, „națiune” sau „societate”¹³. Una dintre primele definiții ale termenului îi aparține lui Immanuel Kant, el făcând și prima clasificare a tipurilor de rase umane¹⁴. Rațiunile politice ale primelor întreprinderi filosofice de ierarhizare a raselor umane se pot cu ușurință deduce. Una dintre aceste prime încercări îi aparține lui Joseph Arthur de Goubineau, în lucrarea sa *Essai sur l'inégalité des races humaines* (1853–1855), unde prezintă trei grupe ale raselor umane: albă, galbenă și neagră, propunându-și, în capitolul XVI al primei cărți, intitulat *Récapitulation; caractères respectifs des trois grandes races; effets sociaux des mélanges; supériorité du type blanc et, dans ce type, de la famille ariane*, să arate superioritatea tipului alb asupra celorlalte și, în cadrul acestuia, al familiei ariene¹⁵. Întrepătrunderea dintre termeni precum „popor” și „rasă” creează termenul de „Volksrasse”, rasa devenind astfel, în mod apodictic, o caracteristică a națiunii. Sebastian Brather arată cum tendințele latente de a folosi noțiunile de „popor”, „națiune” și „rasă” ca echivalente capătă un impuls la jumătatea secolului al XIX-lea, odată cu dezvoltarea filologiei și fundamentarea domeniului indo-germanisticii, pe fondul studiului limbii și literaturii sanscrite. Descoperirea mitului arienilor ca un popor suveran, „das Herrenvolk”, apărut pe fondul aspirațiilor romantice în cercetarea limbii și culturii sanscrite, reprezintă, de asemenea, un punct important al ideologizării metodelor științifice din timpul secolului al XIX-lea¹⁶. Dezvoltarea metodologică a filologiei reprezintă un pas definitoriu în argumentarea istorică și arheologică, însemnând o demarcare decisivă între definirea unor noi teorii și puncte de vedere mai vechi. Acum se pun bazele marilor grupe lingvistice (germanică, romanică și slavă) care vor fi folosite ca instrument în discursurile naționale. Se introduce în circulația științifică formula „familiilor de limbi”, ce se va suprapune grupelor de popoare, acestea provenind dintr-o proto-limbă (*Ursprache*), respectiv dintr-un proto-popor (*Urvolk*). Începând cu acest moment fundamental în evoluția lingvisticii, se construiesc înrudirile între limbi ce se

¹¹ Seidler 1985, p. 315.

¹² Trigger 2006, p. 167.

¹³ Brather 2004, p. 78.

¹⁴ Seidler 1985, p. 318.

¹⁵ Goubineau 1853 (Livre premier, Chapitre XVI), p. 199: „C'est là ce que nous apprend l'histoire. Elle nous montre que toute civilisation découle de la race blanche, qu'aucune ne peut exister sans le concours de cette race, et qu'une société n'est grande et brillante qu'à proportion qu'elle conserve plus longtemps le noble groupe qui l'a crée et que ce groupe lui-même appartient au rameau le plus illustre de l'espèce. Pour exposer ces vérités dans un jour éclatant, il suffit d'énumérer, puis d'examiner les civilisations qui ont régné dans le monde, et la liste n'en est pas longue”.

¹⁶ Brather 2004, p. 81.

suprapun grupurilor de popoare, iar noțiunile de „popor” și „limbă” devin, la rândul lor, echivalente semantice, aceasta fiind una dintre trăsăturile cele mai vizibile ale operelor istorice începând cu jumătatea secolului al XIX-lea. Această perspectivă era plauzibilă la acea vreme, în absența unor date care să stabilească relația dintre biologia grupurilor etnice și apartenența lingvistică a acestora. Astfel, în mod logic, fiecare popor avea limba sa, iar granițele acestuia erau bine definite în raport cu alte popoare, propunându-se și o înrudire „de sânge”. Această viziune se proiecta în trecutul îndepărtat și motiva căutarea originilor și descendenței națiunilor.

În dezbaterea despre originea și limba sciților, criteriul lingvistic a avut un rol decisiv, iar metodele filologiei au condus la stabilirea teoriei celei mai plauzibile din istoriografie, rămânând și cea mai cunoscută. De exemplu, Zeuss afirmă, printre altele, în primul capitol al lucrării sale, *Die Deutschen und die Nachbarstämme* (1837), că „Kelten, Germanen und Wenden, seit sie erscheinen, mächtig in den Gang der Weltereignisse eingreifende, in Masse und Ausbreitung die ersten Völker in Europa, sind von den Nachbarvölkern und unter sich verschiedene Stämme, unter sich zwar gleicher Körperbildung und Lebensweise, doch deutlich getrennt in den wesentlichen Merkmalen der Individualität der Stämme, der Sprache und dem Götterglauben. Diesen drei großen Völkern gehören die drei großen Sprachstämme in Mitteleuropa”¹⁷. Ideea unei relații intrinseci, naturale dintre limbă și popor, deși nu constituia o descoperire a secolului, a influențat covârșitor cercetarea istorică și arheologică, pe fondul direcțiilor și ideologiilor noi, expuse anterior. Teoria evoluționismului darwinist a fost introdusă astfel și în filologie, în definirea fundamentelor sale preluându-se concepte ale științelor naturii, prin care s-a dezvoltat o direcție biologică în domeniul lingvistic¹⁸. Limba a fost considerată asemenea unui organism, guvernat de legi anatomice ce trebuiau în mod necesar aflate, putând fi cercetate prin metode ce țin de sfera biologică. Având drept model chiar natura, caracteristicile limbii sunt acelea ale unui organism: ea se naște, evoluează și, la un moment dat, se stinge. Unul dintre obiectivele științifice, care va fi clar enunțat în majoritatea lucrărilor acestei perioade, este căutarea originilor populațiilor statelor moderne.

Pe lângă studiul lingvistic, a doua metodă fundamentală ce s-a aplicat în scopul aflării originilor popoarelor moderne a fost cea a antropologiei, și anume compararea resturilor umane, în special a varietății tipurilor craniale, crezându-se că astfel se putea determina înrudirea dintre diferite populații și proveniența acestora. Argumentul influenței climatei în diferențele rasiale a fost înlocuit în sec. XIX de apariția ideii de „selecție naturală” care implica o ierarhie a structurării raselor, idee derivată din operele lui Charles Darwin și dezvoltată de Herbert Spencers, în convingerea căruia societatea nu este nimic altceva decât o expresie a evoluției biologice¹⁹. O contribuție substanțială și influentă în această direcție, prin

¹⁷ Zeuss 1837, p. 17.

¹⁸ Fischer 1985, p. 385.

¹⁹ Seidler 1985, p. 320–321.

care au fost puse bazele social-darwinismului în cercetarea arheologică, este cea a lui John Lubbock²⁰ care, aplicând teoria „selecției naturale” în cazul naturii umane și al societății, folosește datele arheologice pentru a demonstra teoriile darwiniste. Autorul consideră că există o diferențiere ierarhică a grupurilor umane, atât din punct de vedere cultural, dar și prin capacitatea lor de a folosi cultura.

Toate aceste elemente se regăsesc în istoriografia europeană ce tratează problema scitică, iar Tocilescu, bun cunoscător al direcțiilor de cunoaștere ale domeniilor pe atunci conexe ale istoriei, dă o importanță aparte argumentelor lingvistice în rezolvarea problemei scitice, considerând că acestea prevalează prin gradul lor de certitudine. În „precuvântarea” volumului său, afirmă că, în a doua parte a lucrării, „se cercetează, prin probe lingvistice, psihologice și etologice, căror rase și grupe de popoare aparțin locuitorii anteriori colonizării romane a Daciei: sciți, agatirși, geți și daci”²¹. De asemenea, în viziunea lui Tocilescu, existența limbii primordiale indo-europene reprezintă un fapt științific dovedit de noile teorii filologice²², el urmându-l pe F. Bopp și fiind un partizan al *Stammbaumtheorie*.

III. ANALIZA CHESTIUNII SCITICE

1. Teoria originii mongolice

Prima dintre teoriile discutate de Grigorie Tocilescu este cea a provenienței mongolice. El analizează argumentele pe baza cărora această teorie a fost fundamentată de Paul Joseph Schafarik, Barthold Georg Niebuhr, Rasmus Christian Rask, Karl Neumann, Connop Thirlwall și Friedrich Max Müller.

²⁰ Una dintre lucrările sale cele mai influente este *Pre-historic Times, As Illustrated by Ancient Remains, and the Manners and Customs of Modern Savages*, 1865, fiind la un scurt interval de timp urmată de *On the Origin of civilisation and the Primitive Condition of Man*, 1870. Efectul și beneficiile acțiunii procesului de „selecție naturală” asupra naturii umane sunt explicit enunțate în capitolul final din lucrarea *Pre-historic Times*, 1865, p. 491–492: „The great principle of natural selection, which in animals affects the body and seems to have little influence on the mind; in man affects the mind and have little influence on the body. In the first it tends mainly to the preservation of life; in the second to the improvement of the mind and consequently to the increase of happiness.(...) The future happiness of our race, which poets hardly ventured to hope for, science boldly predicts. Utopia, which we have long looked upon as synonymous with an evident impossibility, which we have ungratefully regarded as *too good to be true*, turns out on the contrary to be the necessary consequence of natural laws, and once more we find that the simple truth exceeds the most brilliant flights of the imagination”.

²¹ Tocilescu 1880, p. 4.

²² Tocilescu 1880, p. 105: „Deslegarea chestiunii: despre cea mai veche populațiune a Daciei se ține în legătură strânsă cu problema cea mare asupra patriei și limbii primitive a Indo-Europeilor. Deodată ce știința filologiei comparative a dovedit derivațiunea tuturor limbilor indo-europene dintr-o limbă comună primitivă, prin urmare existența unei singure limbi și unui singur popor indo-european, s-a cerut de la dânsa a determina locul unde a fost acel popor, și timpul când a început el a se ramifica etnografic și geografic”.

Niebuhr²³ îi consideră pe sarmați slavi și pe sciți mongoli, afirmând despre descendența sciților, fără a lăsa nicio posibilitate de îndoială, următoarele: „Sie waren ein mongolisches Volk: das entscheiden die Darstellungen der großen Zeitgenossen ohne einigen Zweifel”. Astfel, Tocilescu identifică trei categorii de argumente în teza lui Niebuhr:

1. Evidențele fiziologice, aparenta corespondență a fizionomiei mongolilor și a trăsăturilor fizice ale sciților prezentate de Hippocrate;
2. Evidențele etnologice, moravurile și obiceiurile sciților descrise de Herodot, ce corespund popoarelor mongolice;
3. Comparațiile etimologice între cuvinte scitice transmise de Herodot și limba mongolă.

Autorul combate fiecare dintre aceste trei fundamente ale teoriei mongolice. În legătură cu fiziologia mongolică, el contrapune însemnările naturalistului german Peter Simon Pallas (folosește citarea renumitului etnolog și antropolog britanic predarwinist James Cowles Prichard²⁴, care-l urmează pe Pallas) și ale lui de Hell (după citarea lui Rawlinson²⁵), rezultate ale observațiilor reale din timpul călătoriilor acestora în ținuturile asiatiche și care prezintă prea puține elemente comune cu descrierile transmise de Hippocrate. El arată exact diferențele dintre caracteristicile fizice, ce apar în însemnările etnografice și de călătorii despre mongoli și în datele lui Hippocrate despre triburile sciților. În ceea ce privește asemănările întâlnite – părul rar, asemănarea generală între indivizi și grosimea obrazilor –, este de părere că acestea nu constituie indicii clare în stabilirea unei identități etnice între rase. Dă exemple, în acest sens, de alte popoare la care se regăsesc aceleași trăsături și urmează ideea lui Hippocrate, conform căreia există caracteristici generale ce se regăsesc la popoare diferite. Cât despre cel de-al doilea argument, Tocilescu acceptă că mongolii ar fi putut avea moravuri și obiceiuri asemănătoare cu cele ale sciților, însă această constatare nu duce, în schimb, la concluzia că ar fi vorba despre o identitate etnică. El urmează direcția lui Rawlinson și îi combate astfel pe Niebuhr și pe Neumann. Tocilescu oferă două argumente în sprijinul poziției sale: multe popoare pot avea obiceiuri comune, acestea aflându-se la distanță unele de altele; la popoarele învecinate se poate constata o asemănare în obiceiuri ca urmare a legăturilor dintre ele, fără ca acestea să fie în vreun fel înrudite. Până la un punct, el preia linia lui Rawlinson, atât exprimarea, cât și firul argumentativ fiind izbitor de similare: „1. A large number of the best scholars of Germany, among them the great historian Niebuhr, have maintained that the Scythians of Herodotus were a Tatar or Mongolian race, the earliest specimen known to us of that powerful people which, under the name of Huns, Bulgarians, Magyars, and Turks, has so often carried desolation over Europe, and which in Asia, as Mongols, Calmucks, Eleuths, Khirgis, Nogais,

²³ Niebuhr 1828, p. 361.

²⁴ Prichard 1813, p. 554.

²⁵ Rawlinson 1859, p. 193.

Turcomen, Thibetians, and (perhaps) Chinese, extends from the steppes of the Don to the coasts of the Yellow Sea. This opinion has also been adopted by the most eminent of our own historians, who regard it as certain, or at least as highly probable, that the Scythians were a Mongol nation”²⁶. Deși Tocilescu urmează fidel linia lui Rawlinson, referitor la analiza și critica fundamentelor teoriei mongolice, în cele care urmează se desprinde de scepticismul autorului britanic²⁷, devenind partizanul teoriei iraniene.

În ceea ce privește cea mai sigură posibilitate, considerată pe atunci, de a arăta o înrudire între popoare, și anume argumentul lingvistic, Tocilescu discreditează în mod irevocabil etimologiile propuse de Neumann. Acesta reia în lucrarea sa *Die Hellenen im Skythenlande. Ein Beitrag zur alten Geographie, Ethnographie und Handelsgeschichte* (1855) teoria originii mongolice și încearcă cu avânt să dărâme argumentația lui Karl Müllenhoff. El îl urmează pe Niebuhr și îi susține teza, care fusese combătută încă dinainte de apariția teoriei iraniene, mai ales din motive ce țin de evidența istorică, cum ar fi faptul că mongolii abia în sec. XIII au pătruns în Europa: „Namentlich hat Klaproth mit der ihm eigenen Zuversichtlichkeit die Behauptung, dass Mongolen erst im dreizehnten Jahrhundert, Türken erst im fünften oder sechsten nach Europa vordrangen, als ein unumstössliches Dogma, nach welchem alle ethnographischen Fragen regulirt werden müssten, wiederholt ausgesprochen, und seltsamer Weise haben sogar einige denkende Männer diesen Satz wie ein wichtiges Orakel mit ehrerbietiger Scheu nachgeschrieben.”²⁸. Tocilescu replică ironic la propunerile etimologice ale lui Neumann, afirmând că nu se poate accepta ca în decursul unei perioade de timp atât de îndelungate (dintre existența limbii scitice și a celei mongole) să nu se simtă nicio alterare a formelor cuvintelor, cu atât mai mult în cazul unor limbi vorbite de popoare ce împărtășesc un stil de viață nomad și despre care se știe că sunt predispuse la schimbări semantice mai mult decât cele vorbite de populații sedentare. Folosind acest argument, el îl urmează pe filologul Friedrich Max Müller²⁹, faimos lingvist și orientalist german, ale cărui studii despre evoluția limbii și gramatica comparată rămân de bază până în ziua de azi și pe geograful german Oscar Ferdinand Peschel³⁰.

²⁶ Rawlinson 1859, p. 192. A se compara cu Tocilescu 1880, p. 112.

²⁷ Rawlinson ezită să se pronunțe în legătură cu identitatea etnică a scitilor, 1859, p. 204: „...We must not therefore be led away by doubtful etymologies to identify the Scythians with any special Indo-European race. They were probably a branch of this ethnic family as distinct from all other branches as Celts, Germans, and Slaves from one another.” Trebuie menționat că lucrarea lui Rawlinson apare înainte ca studiul critic al lui Müllenhoff (1866) să fie publicat; autorul ar fi putut probabil cunoaște pe cel al lui Schiefner (1856), dar și lucrarea lui Zeuss (1837); pe plan lingvistic, îi urmează pe Grimm și pe Donaldson, fiind de acord că, p. 203: „...that the Scythians were not Mongolians, but members of the Indo-Germanic race. Language...is the only sure test; and language pronounces unmistakably in favour of the Indo-European and against the Mongol theory”.

²⁸ Neumann 1855, p. 141.

²⁹ Cu lucrarea *Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache*, 1866.

³⁰ Peschel 1874.

2. Teoria originii iraniene

În ceea ce privește gama de teorii propuse după momentul constatării apartenenței la familia de limbi indo-europene a limbii scitice, după expunerea acestora, Grigorie Tocilescu se raliază la varianta originii iraniene, urmându-i pe Kaspar Zeuss și pe Karl Müllenhoff. El expune argumentele formulate mai întâi de Zeuss: că popoarele ce vorbeau limbi medo-persice împărtășeau adesea un stil de viață nomad; religia scitică are corespondențe cu cea a popoarelor medo-persice și termenii scitici păstrați sunt comparabili cu echivalentele lor din limbile vorbite de acestea. El înțelege însemnătatea demonstrației lui Müllenhoff care întărește și completează printr-o varietate de exemple poziția lui Zeuss și atestă corespondențe clare cu limbile persană veche și zend, afirmând că această contribuție are rolul de a fi „dezlegat pentru totdeauna chestiunea despre pozițiunea etnografică a sciților și a sarmaților”³¹. Urmând curentul prin care se tratau legăturile dintre limbă și ethnos, caracteristice cercetării problemei scitice și a studiului originii popoarelor în general la acea dată, pentru Tocilescu corespondența dintre ethnosul scitic și poporul iranic este deductibilă, în urma demonstrației apartenenței lingvistice a limbii scitice.

Teoria iraniană este, mai întâi, o reacție la cea mongolică, fundamentele acesteia și argumentele etimologice fiind vehement criticate și considerate neștiințifice. Teoria mongolică este combătută pentru prima dată în mod științific de către Zeuss, în lucrarea *Die Deutschen und die Nachbarstämme* (1837), prin propunerea unei alte teze. Autorul expune două motive principale: 1) corespondența (identitatea) dintre numele zeităților scitice și ale celor medo-persice și 2) concordanța completă sau parțială dintre nume proprii persice/iraniene și cele scitice. Teza originii iraniene a sciților s-a stabilit neîndoiește în istoriografie, mai ales prin contribuția lui Müllenhoff³² despre „originea și limba sciților și sarmaților pontici”, ale cărui exemple etimologice sunt mult mai elaborate și mai convingătoare decât ale lui Zeuss, folosind și o gamă mult mai largă de termeni. Tocilescu arată cele două direcții prin care comparația cu limba mongolă devine o încercare eșuată de a explica proveniența limbii scitice. Îi citează pe Franz Anton Schiefner³³, cu studiul *Sprachliche Bedenken gegen das Mongolenthum der Skythen*, apărut în „Bulletin de la classe des Sciences historiques, philologiques et politiques de l'Académie Impériale de St. Petersbourg” (1856), erudit turcolog care a demonstrat că termenii scitici nu au corespondență în limba mongolă și pe Müllenhoff, al cărui studiu, *Über die Herkunft und Sprache der pontischen Skythen und Sarmaten* (1866) din „Monatsbericht der Königlich Preussischen Akademie”, completează direcția lui Schiefner, arătând cu convingere adevărata corespondență a termenilor scitici și, astfel, înrudirea cu limbile iraniene. Tocilescu constată că această linie de cercetare

³¹ Tocilescu 1880, p. 117.

³² Müllenhoff 1866.

³³ Schiefner 1856.

este cea mai verosimilă dintre toate și afirmă, în consecință, că lucrarea lui Müllenhoff „a sfârșit în mod decisiv orice năzuință de a mai mongoliza sciții lui Herodot”³⁴, amintind ironia lui A. Schiefner care denumea comparațiile etimologice ale lui Neumann nu altfel decât „linguistische Taschenspielerei” și criticând faptul că falsele legături cu termeni mongolici au fost incluse chiar în ediții ale textului herodoteic. În studiul său despre *Die Herkunft und Sprache der pontischen Scythen und Sarmaten*, Müllenhoff³⁵ îl urmase la rândul său pe Schiefner, criticând ideile avansate de Neumann și propunând o descendență arică a scoților, motivând că aceasta este singura variantă posibilă și neîndoielnică³⁶.

3. Teoria originii slave

După critica ideilor ce susțineau o proveniență mongolică, autorul discută argumentele pe care se bazează teoria originii slave a sciților, citând studiul faimosului Paul Joseph Schafarik³⁷, *Slawische Alterthümer* (ediția din limba germană, 1843), principalul fondator al slavisticii. El expune, mai întâi, poziția lui Schafarik, care consideră că sciții erau un popor slav, care se afla deja de veacuri în Europa. În opinia lui, slavii se întindeau, în sec. V î.Chr. și până în sec. IV d.Chr. de la Marea Baltică până la Marea Neagră, din Carpați până la Don și Volga până la Novgorod, cunoscuți pe atunci sub numele de vendi și serbi. În această amestecătură de *ethne*, Schafarik îi include și pe sciții plugari și agricoli menționați de către Herodot. Joseph Gustav Cuno va critica, la rândul său, netemeinicia teoriei lui Schafarik, considerând că nu poate fi posibil ca un popor atât de numeros precum cel slav să fie supus de „o mână de mongoli”³⁸. Pentru Schafarik, aceste popoare slave erau stăpânite de un alt trib foarte numeros de sciți, de această dată de neam mongolic, care domnea în Pontul Euxin și mai ales, în regiunea Olbiei. Schafarik însuși recunoaște originea din limbile iraniene ale antroponimelor scitice³⁹ menționate de Herodot, însă explică acest fapt prin relaționarea dintre sciți, mezi și perși pe vremea când sciții locuiau în Asia, prin vecinătatea cu sarmații, în care vede un neam medic, producându-se astfel un schimb de moravuri și o alterare lingvistică. După ce expune punctul de vedere al eruditului slavist, Tocilescu precizează punctual motivele pentru care consideră că respectiva teorie nu se poate accepta, analizând fiecare argument pe care aceasta se întemeiază. În privința poporului slav, condus de către mongoli și despre a căror existență istoria nu oferă

³⁴ Tocilescu 1880, p. 114.

³⁵ Müllenhoff 1866, p. 551.

³⁶ Müllenhoff 1866, p. 550.

³⁷ Schafarik 1843.

³⁸ Cuno 1871, p. 308.

³⁹ Schafarik 1843, p. 283: „Es ist zum Bewundern, dass man bei einiger Kenntniss des Zend, der persischen und medischen Sprache, in diesen Wörtern offenbare Verwandtschaft mit der persischen und medischen bemerkt”.

date de la Hesiod la Iordanes, i se pare inadmisibil ca aceștia să fi fost timp de atâtea secole nepomeniți în surse. El urmează în acest caz critica aspră a lui Eduard von Wietersheim⁴⁰ din *Excurs-ul A*: „Über Schafarik’s Meinung: dass Slaven die ersten Bewohner des Landes zwischen den Karpathen und dem Adriatischen Meere gewesen seien”, din *Zur vorgeschichte Deutscher Nation*. În continuare, Tocilescu invocă preferința lui Schafarik pentru izvoare mai târzii și răstălmăcirea informațiilor vagi, cum ar fi cele provenite de la cronicarul Nestor, în detrimentul autorilor antici care ar avea astfel o prioritate cronologică în studierea de *ethne* ale sec. V. î.Chr. În al treilea rând, Tocilescu scrie, folosind un ton acid, că a vedea cum termenii scitici tind spre o înrudire iraniană, dar a explica acest fapt prin rezultatul unui produs de vecinătate între mongoli și popoare iraniene este „o consecință ce are în sine și contradicțiunea sa, căci dacă tot ce știm din limba scitică sunt împrumuturi medo-persice, din ceea ce nu știm rezultă că limba scită ar fi fost o limbă mongolă ?”⁴¹.

Tocilescu prezintă traseul prin care problema provenienței limbii scitice a fost dezlegată. Mai întâi, el arată cum s-a observat că aceasta este o limbă indo-europeană, idee pe care însuși Schafarik o susține și urmează demonstrația filologului britanic John William Donaldson și, mai ales, pe cea a lui Jacob Grimm⁴², în *Geschichte der deutschen Sprache* (1848). Pornind de la această constatare, Tocilescu arată evoluția teoriilor privind atribuirea limbii scitice uneia dintre familiile de limbi indo-germanice, sciții fiind considerați de neam germanic (la Grimm), apoi predecesori ai slavilor, lituanilor și ai germanilor, înainte de a se separa din familia lingvistică ca un grup aparte (la August Schleicher), slavi (la Friedrich Ludwig Lindner⁴³, Cuno), sau de origine iraniană (la Zeuss și Müllenhoff). Se observă în evoluția problemei scitice două etape: teoriile propuse înainte de stabilirea clară că limba scitică se înscrie în familia de limbi indo-europene și istoriografia ce succede acestui moment, delimitare pe care Tocilescu o include în prezentarea acestei chestiuni. Există teoria originii slave de dinaintea acestei constatări (expusă de Schafarik) și o nouă teorie leto-slavă, propusă ulterior de Cuno, pe care Tocilescu o analizează deopotrivă, criticând-o în mod categoric. Acest moment istoriografic este, neîndoind, legat de evoluția studiilor lingvistice de la jumătatea sec. XIX, de importanța acordată cercetării limbii sanscrite, ale cărei similitudini cu limbile greacă și latină au fost pentru prima dată clar evidențiate în 1878, în studiile orientalistului Sir William Jones, și de entuziasmul produs în urma fondării indo-germanisticii. După introducerea primelor metode filologice științifice de către Rasmus Christian Rask și Grimm, s-a dezvoltat direcția de studiere a înrudirii limbilor, dezvoltată de Franz Bopp în celebra sa lucrare *Über das Konjugationssystem der Sanskritsprache in*

⁴⁰ Wietersheim 1852.

⁴¹ Tocilescu 1880, p. 116.

⁴² Grimm 1848.

⁴³ Lindner 1841.

Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache (1816) și, mai ales, în lucrarea apărută în trei volume *Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Send, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altslavischen, Gothischen und Deutschen* (1833–1852; 1857–1861; 1868–1870), acestea fiind la scurt timp urmate de introducerea faimoasei *Stammbaumtheorie* de către Schleicher, prin ale cărei aspirații se căuta reconstruirea ipoteticei limbi proto-indo-germane (*Urindogermanische*). Lucrarea⁴⁴ sa, *Compendium der vergleichenden Grammatik indogermanischen Sprachen* (1861), propune un model al tipurilor de limbi și o teorie a sistemului de înrudire a acestora, cu concepte asemănătoare științelor naturale.

4. Joseph Gustav Cuno și teoria originii leto-slave

În continuare, Grigorie Tocilescu prezintă teoria originii leto-slave a sciților, promovată de Cuno în lucrarea *Forschungen im Gebiete der alten Völkerkunde* (1871) și despre care spune că a fost „susținută cu multă cheltuială de erudiție”, citând apoi recenzia foarte dură a lui von Gutschmid⁴⁵ la lucrarea lui Cuno, publicată în „Literarisches Centralblatt für Deutschland”. El analizează în detaliu premisele și fundamentele teoriei avansate de Cuno, arătând de ce aceasta nu rezistă unei chestionări atente. Cuno pornește discuția printr-un raționament „apagocic”: ce puteau fi sciții, dacă nu erau slavi? Astfel, prin demonstrarea absurdității contrariului ideii postulate, Cuno susține că sciții nu puteau fi decât slavi, pentru că în sec. VI d.Chr. nu se pomenește numele de slav (fiind numiți la acea dată sciți), că întinderea Sciției devine mai amplă la autorii antici ce-l succed pe Herodot. Tocilescu arată că lipsa menționării în sursele scrise a slavilor nu implică faptul că aceștia erau identici sciților și observă că numele de „scit” în sursele târzii nu corespunde unei realități etnice, fiind mai degrabă explicabil printr-un nume colectiv prin care erau denumite popoarele nomade de la est și nord, urmând datele lui Plinius cel Bătrân. Stilul lui Tocilescu în contrazicerea tezei lui Cuno capătă nuanțe sarcastice: „cu asemenea dogmatice propozițiuni stabilite *a priori*, Cuno pe toate le execută; tălmăcește și răstălmăcește mărturiile pentru a opera cu ele sau fără ele”⁴⁶, amintind, în cele ce urmează, comparațiile etimologice lipsite de fundament științific pe care Cuno le promovase, încercând să demonstreze o înrudire a termenilor scitici cu limbile slave. De exemplu, pentru explicarea termenului de „scoloți”, Cuno arătase o legătură cu termenul vechi slav „skala” (stâncă). Cu multă erudiție și îndemânare în construirea și dărâmarea argumentelor, el arată naivitatea considerației prin care cimberienii sunt

⁴⁴ Pe care Thomsen (1927, p. 75) o denumește „...epochenmachendes Hauptwerk...”.

⁴⁵ Gutschmid 1871, p. 1025–1029. A se compara recenzia cu subcapitolul *Cuno asupra sciților* din Tocilescu 1880, p. 117–118.

⁴⁶ Tocilescu 1880, p. 118.

identificați cu sciții și considerați, în virtutea aceleiași raționament, neîndoielnic slavi⁴⁷. Cuno invocă tăcerea izvoarelor scrise pentru a dovedi că sciții pontici nu au putut fi perși, iar Tocilescu îi contraargumentează teza folosindu-se de propriul său principiu: „dar oare această tăcere a scriitorilor n-ar fi cu mult drept o puternică dovadă pentru neslavicitatea sciților?” El îl urmează de asemenea pe August Fick, care arată în lucrarea sa *Die ehemalige Spracheinheit der Indo-germanen Europas* (1873) caracteristicile lingvistice ale transformărilor limbilor slave pe parcursul timpului și invalidează astfel corespondențele etimologice susținute de Cuno. La final, propune ca alternativă a acestui excurs etimologic varianta lui Müllenhoff, a cărei demonstrație o menționase înainte de expunerea criticii la adresa lui Cuno, arătând că „puțina valoare a etimologiilor lui Cuno reiese mai bine punându-le în comparațiune cu ale lui Müllenhoff”⁴⁸. De asemenea, atunci când prezintă glosarul termenilor scitici, el expune atât variantele etimologice ale lui Zeus și Müllenhoff, cât și pe cele ale lui Cuno, semnificația corectă reieșind din prezentarea concomitentă a ambelor ipoteze.

IV. CONCLUZII

Cât despre propria abordare asupra identității descendenților sciților, Tocilescu nu vede în aceștia nici germanici, nici slavi. În critica argumentației apagogice a lui Cuno, el consideră că poporul scitic s-a stins, fără a lăsa urmași lumii moderne: „Sciții puteau prea bine să se stingă, cum s-au și stins, răspândindu-se în regiunile depărtate și necunoscute din nordul Asiei și Europei sau contopindu-se în parte cu poporul get”⁴⁹.

În descrierea „instituțiilor și credinței religioase” a sciților și comparația acestora cu cele iraniene, Tocilescu îl urmează pe Spiegel, comparând legenda lui Targitaos, din logosul scitic, cu mitologia iraniană⁵⁰, ipoteză prezentată mai târziu în mod convingător de Askold Ivantchik⁵¹. De asemenea, modul de abordare inovativ expus de Ivantchik⁵², în căutarea elementelor herodoteice în situațiile

⁴⁷ Cuno 1871, p. 249: „Von solchen Ansichten gingen wir aus als wir die Slawen der alten Zeit in den Skythen suchten, zu dieser Ansicht wurden wir hingedrängt als sich uns die Frage aufdrängte was aus der großen skythishen Nation geworden sein”; p. 90: „Was ist denn noch aus diesem großen, nicht zum geringen Teile seßhaften und ackerbautreibenden Volke, wenn es nicht das Slawische war? Und wenn die Skythen nicht Slawen waren, wo saßen denn zur Zeit des Herodot die Slawen? Sollten diese dennoch einmal in Europa eingewandert sein, in historischer Zeit wenigstens ist dies nicht geschehen”.

⁴⁸ Tocilescu 1880, p. 119.

⁴⁹ Tocilescu 1880 p. 118, nota 48.

⁵⁰ Tocilescu 1880, p. 136.

⁵¹ Ivantchik 1999.

⁵² Pentru a vedea dacă există concordanțe între descrierea ritualului funerar în însemnările lui Herodot și înregistrările arheologice: Ivantchik 2011, p. 71–106.

arheologice funerare și prin care a arătat că descrierile *Istoriilor* lui Herodot referitoare la obiceiurile de înmormântare ale sciților „regali” au corespondențe clare în cultura materială (preferă în această comparație tumulii „regali” din teritoriul nord-pontic), a fost sugerat de Tocilescu prin concepția sa asupra izvoarelor. Acest mod de abordare se deosebește de eforturile majorității arheologilor, care și în prezent aplică formula inversă, căutând să confirme datele arheologice prin detalii culese din textul herodoteic⁵³. În capitolul VI, intitulat *Antichități*, Tocilescu expune modul în care vede raportul dintre izvoarele literare și materialul arheologic: „ele vin a completa și confirma mărturiile literare, adesea foarte superficiale despre antichitate, și merită dreptul de a se pune în capul fontanelor istorice”⁵⁴. De exemplu, după ce descrie gestul scitic al brațelor ridicate și întoarse, ca semn de implorare, el dă exemple arheologice în care acest semn este reprezentat⁵⁵. Pentru obiceiurile funerare ale sciților oferă analogii etnografice înregistrate de călătorii europeni în regiunile populate de tătari. O constatare importantă este cea a obiceiului prezentat de Herodot, al mutilării voluntare a sciților cu ocazia morții regelui, a cărui corespondență o găsește pe reprezentările vaselor de la Kerch. Acest exemplu este în detaliu discutat de Ivantchik, analogii arheologice pentru această informație transmisă de Herodot regăsindu-se astăzi frecvent. Trebuie menționat că această linie de analiză a concordanței⁵⁶ dintre textul herodoteic și materialul arheologic nu putea fi dezvoltată în epoca lui Tocilescu, luând în considerare puținătatea descoperirilor arheologice de pe atunci, precum și stadiul incipient de cercetare al iranisticii.

GRIGORIE TOCILESCU AND THE SCYTHIAN DEBATE DURING THE 19th CENTURY

ABSTRACT

Grigorie Tocilescu is the only Romanian historian who, during 19th century, dealt with the Scythian debate and thoroughly presented it. Although within historiography he is known as the forerunner of historical studies, many of his ideas are not properly acknowledged nowadays. In this paper the structure of his thinking together with his view upon theories of Scythian origin are being treated. In a critical and ironic manner, Tocilescu points out the different hypotheses, considering that the Iranian theory is the only one that outstandingly reaches its scientific expectations. This paper aims to underline Tocilescu's proper contribution to the Scythian debate as founder of the historical discipline within Romanian academic environment.

Keywords: Grigorie Tocilescu; Herodot; *ethnos*; Scythians; Iranian origin; *Stammbaumtheorie*; ethnography.

⁵³ Ivantchik 2011, p. 76.

⁵⁴ Tocilescu 1880, p. 143.

⁵⁵ Tocilescu 1880, p. 136, vezi și nota 47.

⁵⁶ Referitor la descrierea ritualurilor funerare.

BIBLIOGRAFIE

- Brather 2004 Brather, S., 2004, *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*, Berlin, New York.
- Cuno 1871 Cuno, J.G., *Forschungen im Gebiete der alten Völkerkunde. I. Die Skythen*, Berlin.
- Fick 1873 Fick, A., *Die ehemalige Spracheinheit der Indogermanen Europas. Eine sprachliche Untersuchung*, Göttingen.
- Fischer 1985 Fischer, G., *Sprache und Biologismus. Vom Umgang mit biologistischen Metaphern und Modellen*, în Ehalt, H.Ch. (ed.), *Zwischen Natur und Kultur. Zur Kritik biologistischer Ansätze*, Wien, p. 383–395.
- Grimm 1848 Grimm, J., *Geschichte der deutschen Sprache*, erster Band, Leipzig.
- Gutschmid 1871 von Gutschmid, A., recenzie: Cuno, Joh. Gust., *Forschungen im Gebiete der alten Völkerkunde. I. Theil*, Literarisches Centralblatt 41, p. 1025–1029.
- Hakelberg 2001 Hakelberg, D., *Deutsche Vorgeschichte als Geschichtswissenschaft-Der Heidelberger Extraordinarius Ernst Wahle im Kontext seiner Zeit*, în *Eine hervorragend nationale Wissenschaft. Deutsche Prähistoriker zwischen 1900 und 1995*, Berlin, New York, p. 199–310.
- Ivantchik 1999 Ivantchik, A., *Une légende sur l'origine des Skythes (HDT. IV, 5–7) et le problème des sources du Skythicus Logos d'Hérodote*. REG 112, p. 141–192.
- Ivantchik 2011 Ivantchik, A.I., *The funeral of Scythian kings: the historical reality and the descriptions of Herodotus (IV, 71–72)*, în Bonfante, L. (ed.), *European Barbarians*, Cambridge, p. 71–106.
- Lindner 1841 Lindner, F.L., *Skythien und die Skythen des Herodot und seine Ausleger*, Stuttgart.
- Lubbock 1865 Lubbock, J., *Pre-historic Times, As Illustrated by Ancient Remains, and the Manners and Customs of Modern Savages*, London.
- Mecu, Barnea 2010 Mecu, M., Barnea, A., *Grigorie Tocilescu (1850–1909), inițiatorul arheologiei clasice științifice în România*, în Barnea, A. (coord.), *Primul secol de arheologie în România*, București, p. 53–78.
- Minns 1913 Minns, E., *Skythians and Greeks*, Cambridge.
- Müllenhof 1866 Müllenhof, K.V., *Über die Herkunft und die Sprache der Scythen und Sarmaten*, Monatsbericht der Königlich-Preußischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Berlin.
- Müller 1866 Müller, F.M., *Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache*, Leipzig.
- Neumann 1855 Neumann, K., *Die Hellenen im Skythenlande. Ein Beitrag zur alten Geographie, Ethnographie und Handelsgeschichte*, Berlin.
- Niebuhr 1828 Niebuhr, B.G., *Untersuchungen über die Geschichte der Skythen, Geten und Sarmaten (nach einem 1811 vorgelesenen neu gearbeitet 1828)*, Kleine historische und philologische Schriften, Bonn.
- Peschel 1874 Peschel, O., *Völkerkunde*, Leipzig.
- Prichard 1813 Prichard, J.K., *Research into the physical history of man*, London.
- Rawlinson 1859 Rawlinson, G., *Essay II. On the ethnography of the European Scyths*, în *The Histories of Herodotus*, vol. III, London.
- Pinault 2008 Pinault, G.-J., *La langue des Scythes et le nom des Arimaspes*, CRAI 1, p. 105–138.

- Schleicher 1861 Schleicher, A., *Compendium der vergleichenden Grammatik indogermanischen Sprachen*, Weimar.
- Seidler 1985 Seidler, H., *Rassistische Ansätze in Geschichte und Gegenwart. Aspekte des Problemfeldes*, în Ehalt, H.Ch. (ed.), *Zwischen Natur und Kultur. Zur Kritik biologistischer Ansätze*, Wien, p. 315–347.
- Schiefner 1856 Schiefner, A., *Sprachliche Bedenken gegen das Mongolenthum der Skythen*, Bulletin de la classe des Sciences historiques, philologiques et politiques de l'Academie Impériale de St. Petersburg, Mélanges Asiatiques, Sankt Petersburg.
- Schmitt 1989 Schmitt, R., *Andere altiranische Dialekte*, în *Compendium Linguarum Iranicarum*, p. 86–94, Wiesbaden.
- Shafarik 1843 Shafarik, P.J., *Schlawische Alterthümer. I*, Leipzig.
- Thomsen 1927 Thomsen, V., *Geschichte der Sprachwissenschaft bis zum Ausgang des 19. Jahrhunderts. Kurzgefasste Darstellung der Hauptpunkte*, trad. H. Pollack, Bern, a doua ediție, 1979.
- Tocilescu 1880 Tocilescu, G., *Dacia înainte de romani. Cercetări asupra poporeloru carii au locuitu tierile române de a stâng'a Dunării, mai înainte de conuista acestoru tieri de cotra Imperatoriulu Traianu*, București.
- Trigger 2006 Trigger, B.C., *A history of archaeological thought*, second edition, Cambridge.
- Vulpe 2012a Vulpe, A., *Sciți și Agathyrsi în spațiul carpato-dunărean*, SCIVA 63, 1–2, p. 27–66.
- Vulpe 2012b Vulpe, A., *Herodot and the Scythian problem in Romania*, Dacia N.S. 61, p. 47–75.
- Vulpe 1959 Vulpe, R., *Un pionnier des sciences archéologiques en Roumanie: Grigorie G. Tocilescu (1850–1909)*, Dacia N.S. 3, p. 607–616.
- Wietersheim 1852 Wietersheim, ..., *Über Shaffarik's Meinung: dass die Slaven die ersten Bewohner des Landes zwischen den Karpathen und dem Adriatischen Meere gewesen seien (Beilage A.)*, în *Zur Vorgeschichte deutscher Nation*, Leipzig.
- Zeuss 1837 Zeuss, K., *Die Deutschen und die Nachbarstämme*, München.

ABREVIERI

- ActaArchHung – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
ActaMN – Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău
Acta Terrae Fogarassiensis – Acta Terrae Fogarassiensis. Anuarul Muzeului Țării Făgărașului „Valer Literat”, Făgăraș
AÉ – Anné Épigraphique, Paris
AEM – Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Osterreich-Ungarn, Viena
AIIA Iași – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Iași
AnB – Analele Banatului, Timișoara
AnD – Analele Dobrogei, Constanța
AnȘUIași – Analele Științifice ale Universității „Al.I. Cuza”, Iași
AJN – American Journal of Numismatics, Boston
ANRW – H. Temporini, W. Haase (ed.), Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschungen, Berlin – New York, 1978–
Antiquity – Antiquity, University of York
Apulum – Acta Musei Apulensis, series Archaeologica et Anthropologica, Alba Iulia
ArchKorr – Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz
ArchWarszawa – ArchWarszawa – Archeologia. Rocznik IHKM, Varșovia
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași – București
ArhSb – Arheologičeskij Sbornik Gosudarsvtennyj Ermitaž, St. Petersburg
Banatica – Banatica, Muzeul județean Reșița, Reșița
BAR – British Archaeological Reports, Oxford
BCȘS – Buletinul Cercurilor Științifice Studențești. Arheologie – Istorie – Muzeologie
BerRGK – Berichte der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Arhaologischen Institutes, Frankfurt am Main
BJ – Bonner Jahrbucher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande, Bonn
BMTAGiurgiu – Buletinul Muzeului „Teohari Antonescu”, Giurgiu
Britannia – Britannia. A Journal of Romano-British and Kindred Studies, National Museum of Wales
CaieteARA – Caietele ARA. Revistă de Arhitectură, Restaurare și Arheologie, Asociația ARA, București
CAMNI – Cercetări arheologice, Muzeul Național de Istorie a României, București
Carnuntum Jahrbuch – Carnuntum Jahrbuch. Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte des Donauraumes, Viena
Carpica – Carpica, Complexul muzeal „Iulian Antonescu”, Bacău
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CepR – C. C. Petolescu, Cronica Epigrafică a României, SCIVA, București
Chiron – Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, München
CIGD – Ligia Ruscu, *Corpus inscriptionum Graecarum Dacicarum*, Debrecen, 2003
CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, 1863–
Classica et Christiana – Classica et Christiana, Centrul de Studii Clasice și Creștine al Facultății de Istorie a Universității „Al.I. Cuza”, Iași
CRAI – CRAI – Comptes-Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, Paris
SCIVA, tomul 65, nr. 3–4, București, 2014, p. 395–397

- Dacia – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; serie nouă N.S. (nouvelle série); *Révue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne*, București
- Danubius – Danubius. Revista Muzeului de Istorie, Galați
- Dialogues d'histoire ancienne – Dialogues d'histoire ancienne, Paris – Atena
- Drobeta – Drobeta, Muzeul Regiunii Porților de Fier, Drobeta–Turnu Severin
- EDR S.N. – Ephemera Daco-Romana, Serie nouă, București
- EphemNap – Ephemera Napocensis, Cluj-Napoca
- Gallia – Gallia. Archéologie de la France antique, Paris
- Germania – Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Institut, Berlin
- GSU.FF – Godišnik na Sofjskija Universitet. Filologički Fakultet, Sofia
- Historica – Historica, Iași
- Hyperboreus – Hyperboreus. Bibliotheca Classica Petropolitana, St. Petersburg
- IDR – *Inscripțiile Daciei Romane*, București
- IDRE – Constantin C. Petolescu, *Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie I-II*, București, 1996–2000
- IGLR – Emilian Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România*, București, 1976
- ILD – C.C. Petolescu, *Inscripții latine din Dacia*, București, 2005
- Il Mar Nero – Il Mar Nero, *Annali di archeologia e storia*, Roma – Paris
- ILS – H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae I–III*, Berlin, 1892–1916
- ISM – *Inscripțiile din Scythia Minor*, București
- Istros – Istros. Buletinul Muzeului Brăilei. Studii, comunicări, note, Brăila
- Klio – Klio. Beiträge zur alten Geschichte, Leipzig
- Latomus – Latomus. Revue d'études latines, Bruxelles
- Jahrb.DAI – Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Institut, Berlin
- JHR – Journal of Hellenic Studies, University of Leeds
- JÖAI – Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts, Viena
- JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
- Marisia – Marisia, Muzeul Județean Mureș, Târgu Mureș
- MCA (Materiale) – Materiale și Cercetări Arheologice, București
- MEFRA – Mélanges de l'École Française de Rome, Paris – Roma
- Mitt.DAI – Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Institut, Berlin
- PAS – Prähistorische Archäologie Südosteuropas, Berlin
- PBF – Prähistorische Bronzefunde, München – Stuttgart
- Peuce – Peuce, Studii și cercetări de istorie și arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
- PIR – *Prosopographia Imperii Romani*, Berlin, 1898–
- PME – H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrum quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, I–V, Leuven, 1976–1993
- Pontica – Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța
- Potaissa – Potaissa. Revista Muzeului de Istorie Turda
- Proc.Brit.Acad. – Proceedings of the British Academy, Oxford
- PZ – Prähistorische Zeitschrift, Leipzig – Berlin
- RA – Revue Archéologique, Paris
- REG – Revue des Études Grecques, Paris
- Revista Bistriței – Revista Bistriței, Bistrița
- RFIC – Rivista di Filologia e d'Istruzione Classica, Torino
- RGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
- RMD – M.M. Roxan, *Roman Military Diplomas*, Londra, 1978, 1985
- RPAN – Revista de Preistorie și Antichități Naționale, București/Cluj
- RRH – Revue Roumaine d'Histoire, București

- SAA – Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
Sargetia – Sargetia, Acta Musei regionalis Devensis, Deva
SCA – Studii și Cercetări de Antropologie, București
SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București
SEG – *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Leiden, 1923–
SJ – Saalburg Jahrbuch, Saalburg
SovArch – Sovetskaja Arheologija, Moscova
StCl – Studii Clasice, București
Studia Historica. Historia antigua – Studia Historica. Historia antigua, Universidad de Salamanca
Studia Thracica – Studia Thracica. Institut po trakologiiia. Bulgarskata akademiia na naukite, Sofia
TD – Thraco-Dacica, București
Terra Sebus – Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis, Muzeul Municipal „Ioan Raica”, Sebeș
Tibiscum – Tibiscum. Acta Musei Carasebesiensis, Muzeul Județean de Etnografie și al Regimentului de graniță Caransebeș
Tibiscus – Muzeul Banatului, Timișoara
Transylvanian Review – Transylvanian Review, Romanian Academy, Center for Transylvanian Studies, Cluj-Napoca
Tyche – Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik, Viena
UPA – Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, Bonn
ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

